5. Производна на функция и нейният геометричен и механичен смисъл

5.1. Допирателна към графиката на функция.

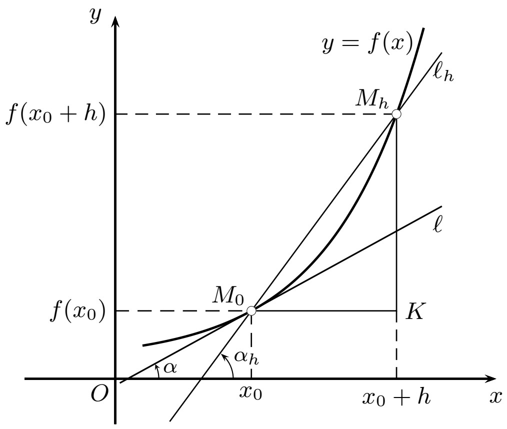

Фиг. 1

Да предположим, че функцията $y = f(x)$ е дефинирана в интервала (a, b) и е непрекъсната в точката x_0 от този интервал. Нека h е толкова малко ($h \neq 0$), че точката $x_0 + h$ да принадлежи също на (a, b). Да разгледаме съответните точки $M_0(x_0, f(x_0))$ и $M_h(x_0 + h, f(x_0 + h))$ от графиката на функцията $y = f(x)$, вж. фиг. 1. Тези две точки определят права ℓ_h, която се нарича *секуща към графиката на f*. Изменението на h поражда съответно движение на точката M_h по графиката на f, а следователно и на секущата ℓ_h, представляващо завъртане около точката M_0. При това, когато h става все по-малко и по-малко, точката M_h става все по-близо и по-близо до точката M_0, щом функцията $f(x)$ е непрекъсната в точката x_0. Можем да очакваме, че при това приближаване на M_h към M_0 секущата ℓ_h ще заеме някакво гранично положение ℓ, т. е. ще се превърне в права, минаваща през две "безкрайно близки" точки.

Определение 5.1. *Граничното положение ℓ на секущата ℓ_h, ако има такова, когато точката M_h се приближава към M_0, оставайки върху графиката на f, се нарича* ***допирателна*** *(или* ***тангента****)* ***към графиката на функцията*** *$f(x)$* ***в точката*** *M_0.*

Както вече пояснихме по-горе, това приближаване на точката M_h към M_0 става точно тогава, когато h клони към нула.

Да отговорим на въпроса за съществуване на допирателна и да изведем нейното уравнение, когато тя съществува. Тъй като всяка секуща ℓ_h съединява две различни точки от графиката на функция – точките M_0 и M_h, то ℓ_h не е перпендикулярна на оста Ox. Нейното уравнение можем да запишем във формата на уравнение на права, минаваща през точката $M_0(x_0, f(x_0))$ и имаща ъглов коефициент m_h:

$$\ell_h : \quad y - f(x_0) = m_h\,(x - x_0), \tag{5.1а}$$

където

$$m_h = \frac{\overline{KM_h}}{\overline{M_0K}} = \frac{f(x_0 + h) - f(x_0)}{h}, \tag{5.1б}$$

вж. фиг. 1. В уравнението (5.1а) единствено ъгловият коефициент m_h зависи от h. Щом допирателната ℓ е граничното положение на секущата ℓ_h, когато h клони към нула, то от уравненията (5.1) веднага можем да направим следното заключение:

Графиката на функцията $f(x)$ има в точката $M_0(x_0, f(x_0))$ допирателна ℓ, която не е перпендикулярна на оста Ox, тогава и само тогава, когато съществува границата

$$m = \lim_{h\to 0} m_h = \lim_{h\to 0} \frac{f(x_0 + h) - f(x_0)}{h}. \tag{5.2а}$$

При това, нейното уравнение е

$$\ell : \quad y - f(x_0) = m\,(x - x_0)\ . \tag{5.2б}$$

По-горе предполагахме, че *границата* в (5.2а) *е крайна*, което води до изискването допирателната ℓ да не е перпендикулярна на оста Ox. Дали има допирателна към графиката на $f(x)$, когато от (5.2а) получим $m = +\infty$ или $m = -\infty$? За да отговорим на този въпрос, да си спомним, че $m_h = \operatorname{tg} \alpha_h$, където α_h е ъгълът, който секущата ℓ_h сключва с положителната посока на оста Ox, вж. фиг. 1. Можем да считаме, че $-\dfrac{\pi}{2} < \alpha_h < \dfrac{\pi}{2}$. Функцията $\operatorname{tg} \alpha_h$, разглеждана в интервала $\left(-\dfrac{\pi}{2}, \dfrac{\pi}{2}\right)$, клони към $+\infty$ само когато $\alpha_h \to \frac{\pi}{2}$ и клони към $-\infty$ само когато $\alpha_h \to -\frac{\pi}{2}$. Следователно и в двата случая секущата ℓ_h има гранично положение ℓ – допирателната към графиката на $f(x)$, но сега е *перпендикулярна на оста* Ox. Тъй като ℓ минава през точката $M_0(x_0, f(x_0))$, то сега нейното уравнение е $x = x_0$. Така показахме, че ако

$$\lim_{h\to 0} \frac{f(x_0+h)-f(x_0)}{h} = +\infty \text{ или } -\infty, \quad (5.3)$$

то графиката на функцията $y = f(x)$ има *вертикална допирателна* $x = x_0$ в точката $M_0(x_0, f(x_0))$.

5.2. Производна на функция и нейният геометричен смисъл.

Ако означим $x = x_0 + h$, разликата $\Delta x = h = x - x_0$ във формули (5.2а) и (5.3) има смисъл на нарастване на аргумента на функцията $f(x)$ относно стойността му x_0. Аналогично разликата

$$\begin{aligned} \Delta f &= f(x_0+h) - f(x_0) \\ &= f(x_0+\Delta x) - f(x_0)\,, \end{aligned}$$

означавана още с Δy, представлява нарастването на функцията $f(x)$ в точката x_0, съответстващо на нарастването Δx на x в тази точка. Отношението

$$\frac{\Delta f}{\Delta x} = \frac{f(x_0+\Delta x)-f(x_0)}{\Delta x} \quad (5.4)$$

представлява ъгловия коефициент на секущата M_0M (вж. фиг. 1) и се нарича *диференчно частно* (или *частно на Нютон*).

Нека функцията $f(x)$ е дефинирана в интервал (a, b), съдържащ точката x_0.

Определение 5.2. ***Производна на функцията*** $f(x)$ ***в точката*** x_0 *се нарича границата на диференчното частно* $\Delta f/\Delta x$ *при* Δx *клонящо към нула, ако тя съществува, т. е.,*

$$f'(x_0) = \lim_{\Delta x\to 0} \frac{\Delta f}{\Delta x} = \lim_{h\to 0} \frac{f(x_0+h)-f(x_0)}{h}\,. \quad (5.5)$$

Ако в точката x_0 е в сила (5.3), казваме, че *функцията* $f(x)$ *има безкрайна производна в точката* x_0.

Следователно можем да преформулираме направеното в т. 5.1 заключение по следния начин.

Теорема 5.1. *Графиката на функцията* $f(x)$ *има в точката* $M_0(x_0, f(x_0))$ *допирателна, която не е перпендикулярна на оста* Ox*, тогава и само тогава, когато* $f(x)$ *има производна в точката* x_0*. При това ъгловият коефициент* m *на допирателната е равен на тази производна:*

$$m = f'(x_0)\,. \quad (5.6)$$

В случая, когато функцията има безкрайна производна в точката x_0, графиката ѝ също има допирателна в точката $M_0(x_0, f(x_0))$, но тя е вертикална (перпендикулярна на оста Ox). Ако обаче една функция $f(x)$ няма производна в точката x_0 (нито крайна, нито безкрайна), то графиката ѝ няма допирателна в точката $M_0(x_0, f(x_0))$, която в този случай представлява "ъглова точка" от графиката. Такава е, например, функцията $f(x) = |x|$, която ще разгледаме по-нататък.

5.3. Примери.

Да разгледаме накрая два прости примера, илюстриращи намирането на производна на функция.

Пример 1 (Линейната функция). Да намерим производната на линейната функция $f(x) = m\,x + b$. Както знаем, графиката на тази функция е права, неперпендикулярна на оста Ox, с ъглов коефициент m. Очевидно е, че правата има допирателна във всяка своя точка – допирателната е самата права $y = m\,x + b$. От теорема 5.1 веднага заключаваме, че линейната функция $f(x) = m\,x + b$ има производна във всяка точка x и $m = f'(x)$ или, еквивалентно,

$$(m\,x + b)' = m. \quad (5.7)$$

До същия резултат (5.7) ще достигнем и ако приложим директно определението (5.5) за производна на функция, което предоставяме на читателя като просто упражнение.

В частност, при $m = 0$ от (5.7) получаваме

$$(b)' = 0\,, \quad (5.8)$$

т. е. производната на постоянна (константна) функция $y = b$ е равна на нула, а при $b = 0$ и $m = 1$ намираме

$$(x)' = 1 \ . \tag{5.9}$$

Пример 2 (Квадратна функция). Да намерим уравнението на допирателната към графиката на квадратната функция $f(x) = x^2$ във фиксирана точка $M_0(x_0, f(x_0))$, вж. фиг. 2. За ъгловия коефициент m_h на секущите, минаващи през точката M_0, получаваме:

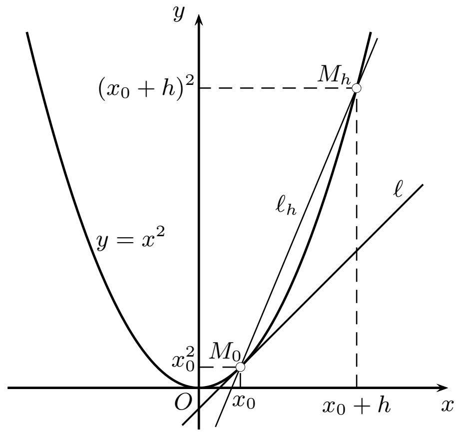

Фиг. 2

$$\begin{aligned} m_h &= \frac{f(x_0+h) - f(x_0)}{h} \\ &= \frac{(x_0+h)^2 - x_0^2}{h} = 2x_0 + h \ . \end{aligned}$$

Тогава за ъгловия коефициент m на търсената допирателна ℓ намираме

$$\begin{aligned} m = f'(x_0) &= \lim_{h\to 0} m_h \\ &= \lim_{h\to 0}(2x_0 + h) = 2x_0 \ . \end{aligned} \tag{5.10}$$

След заместване на m и $f(x_0) = x_0^2$ в уравнение (5.2б) получаваме $y - x_0^2 = 2x_0\,(x - x_0)$ – уравнението на допирателната ℓ към графиката на квадратната функция $y = x^2$ в точката $M_0(x_0, x_0^2)$, което може да се преобразува до вида

$$y = x_0\,(2x - x_0).$$

В частност, при $x_0 = 3$ оттук получаваме $y = 3(2x-3)$ – уравнението на допирателната в точката $M_0(3,9)$, а при $x_0 = 0$ – уравнението $y = 0$, което означава, че абсцисната ос Ox е допирателна в точката $O(0,0)$.

Тъй като x_0 е произволно фиксирано число, то от (5.10) следва, че за произволно x, $x \in (-\infty, +\infty)$, производната на квадратната функция $f(x) = x^2$ е $f'(x) = 2\,x$, т. е.

$$(x^2)' = 2\,x \ . \tag{5.11}$$

Упражнение 5.1. Да се намери уравнението на допирателната към графиката на кубичната функция $f(x) = x^3$ във фиксирана точка $M_0(x_0, f(x_0))$ и, в частност, в точките $M_0(2,8)$ и $O(0,0)$. Напишете съответната формула за $f'(x)$ при произволно $x \in (-\infty, +\infty)$.

5.4. Механичен смисъл на производната

Разглеждаме движение на точка M по линия L. Върху линията фиксираме отправна точка O и избираме положителна посока. Тогава положението на точката M върху линията L се определя от дъговата ѝ координата s, равна на дължината λ_M на дъгата $\widehat{OM}$, ако точката M се намира върху "положителната страна" на линията L, и на $-\lambda_M$, ако M е върху "отрицателната страна" на L, вж. фиг. 3. Положението на точката M във всеки момент от време t се изразява чрез функция $s = f(t)$, наречена *закон на движение на точката.*

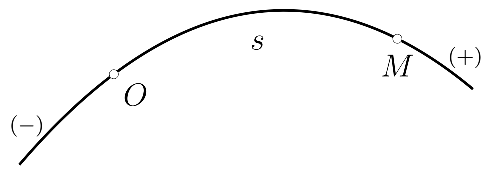

Фиг. 3

Да разгледаме движението на точката в интервала от време $[t_0, t]$. За този интервал, имащ дължина $\Delta t = t - t_0$ при $t > t_0$, дъговата координата s на точката ще получи изменение $\Delta s = f(t) - f(t_0)$. Вижда се, че ако движението се извършва по положителната посока на линията L, то Δs е дължината на пътя, изминат от точката за интервала $[t_0, t]$ Тогава частното $\Delta s / \Delta t$ има смисъл на "средния" път, изминат от точката за единица време.

Определение 5.3. *Величината*

$$v^*(t_0, t) = \frac{\Delta s}{\Delta t} = \frac{f(t) - f(t_0)}{t - t_0} \tag{5.12}$$

се нарича ***средна скорост на движение в интервала*** $[t_0, t]$.

В общия случай на движение средната скорост v^* зависи и от двата момента t_0 и t. Ако v^* не зависи от t_0 и t, когато t_0 и t са произволни моменти от интервала $[t_1, t_2]$, то казваме, че *движението е равномерно* в този интервал. Интуитивно е ясно, че колкото интервалът от време $[t_0, t]$ е по-кратък (т. е. Δt е по-малко), толкова по-добре движението може приближено да се разглежда като равномерно. Следователно границата на средната скорост v^*, когато t клони към t_0, представлява скоростта на точката в "безкрайно малък интервал"[1] $[t_0, t_0 + \mathrm{d}t]$. Ето защо естествено е да дадем следното определение.

Определение 5.4. *Границата на средната скорост при t клонящо към t_0,*

$$v(t_0) = \lim_{t \to t_0} v^*(t_0, t) \tag{5.13а}$$

или, еквивалентно,

$$v(t_0) = \lim_{t \to t_0} \frac{f(t) - f(t_0)}{t - t_0}\,, \tag{5.13б}$$

се нарича ***скорост на движение в момента*** *t_0.*

Лесно забелязваме, че границата (6.13б) е *производната на функцията $f(t)$ в момента t_0*. Наистина, ако положим $x = x_0 + h$ и забележим, че $x \to x_0$ тогава и само тогава, когато $h \to 0$, според определението (5.5) имаме

$$\begin{aligned} f'(x_0) &= \lim_{h \to 0} \frac{f(x_0 + h) - f(x_0)}{h} \\ &= \lim_{\hat{x} \to x_0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0}\,. \end{aligned} \tag{5.14}$$

Следвайки Сър Исаак Нютон (1642 – 1727), тук ще означим производната със символа $\dot{f}(t_0)$, т. е.

$$\dot{f}(t_0) = \lim_{t \to t_0} \frac{f(t) - f(t_0)}{t - t_0}\,. \tag{5.15}$$

Така достигнахме до следния извод:

> *Скоростта на движение $v(t)$ в произволен момент t е равна на производната на пътя[2] $s = f(t)$ относно времето:*
>
> $$v(t) = \dot{f}(t)\,. \tag{5.16}$$

Много често в приложенията на математиката се среща понятието *скорост на изменение на дадена величина y относно друга величина x*, за които е в сила някаква функционална зависимост $y = f(x)$. Например, може да се говори за скорост на изменение на температурата на въздуха относно времето t или относно надморската височина z. *Средната скорост на изменение на y относно x в интервала* $[x_0, x]$ се дава със същата формула (5.12) при формалната смяна на t_0 и t съответно с x_0 и x. *Скоростта на изменение на y относно x в точката $x = x_0$* представлява производната на функцията $f(x)$ в тази точка:

$$f'(x_0) = \lim_{x \to x_0} \frac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0}\,, \tag{5.17}$$

където използвахме по-общото означение f' за производна, въведено от френския математик и механик Жозеф Луи Лагранж (1736 – 1813); означението $\dot{f}$ се използва почти само за случая, когато x има физически смисъл на време.

---

[1] Символът $\mathrm{d}t$ тук означава въображаемо ненулево изменение на t, чиято абсолютна стойност $|\mathrm{d}t|$ е по-малка от всяко положително число.

[2] По-точно е да се каже производната на положението $s = f(t)$. Функцията $s = f(t)$ изразява изминатия от точката път само ако движението по линията L е еднопосочно. На този частен случай се основава традиционната формулировка на твърдението (5.16), към която тук се придържаме.